

Бугрій В. С., д.пед.н., проф., Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, м. Суми

Косенко Ю. М., к.пед.н., Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, м. Суми.

РОЗВИТОК ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ РОЗУМОВО ВІДСТАЛИХ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТЬ)

У статті висвітлюється проблема вивчення суспільно-історичного матеріалу розумово відсталими дітьми в Україні з кінця ХІХ – початку ХХ століть. Досліджено засоби, методи і прийоми навчання історії розумово відсталих дітей у дореволюційний період та перші десятиліття радянської влади в Україні. Проаналізовано погляди вітчизняних та закордонних науковців на цю проблему. Здійснено аналіз змісту програмового матеріалу суспільно-історичних дисциплін класів та шкіл для розумово відсталих дітей у Російській імперії та СРСР.

Ключові слова: розумово відсталі діти, історія, методика, допоміжна школа.

Постановка проблеми. Для глибокого розуміння і правильного виконання багатьох методичних завдань на сучасному етапі розвитку спеціальної педагогіки великого значення набувають ретроспективні дослідження, аналіз теоретичних і практичних розробок у галузі навчання історії розумово відсталих дітей. Історичний підхід дає змогу глибше усвідомити закономірності змістового наповнення суспільно-історичних дисциплін у допоміжних закладах освіти та дослідити способи досягнення навчально-виховних цілей на цих уроках у кінці ХІХ – початку ХХ століть.

Аналіз актуальних досліджень. Процеси становлення й розвитку окремих напрямків спеціальної освіти у певні хронологічні періоди висвітлювалися у роботах В. Бондаря, В. Гладуша, Х. Замського, В. Золотоверх, Л. Одинченко, М. Малофєєва, М. Супруна, О. Шевченко та інші. Однак усі ці дослідження стосувалися загальних питань корекційної педагогіки. Специфіка розвитку теорії і практики навчання історії розумово відсталих школярів залишалася поза увагою науковців. Тому проблема змісту, форм, засобів та методів навчання історії учнів спеціальних шкіл у зазначений період розвитку України до цих пір залишається актуальною.

Мета статті полягає у висвітленні особливостей розвитку теорії та практики навчання історії розумово відсталих учнів у кінці ХІХ – початку ХХ століть.

Методи дослідження. Опрацювання архівних джерел та історичної й психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження.

Виклад основного матеріалу. Протягом багатьох століть знання минулого країни чи окремих земель було надбанням лише представників панівного класу. До осіб простого походження історична інформація доходила у обмеженому обсязі, а для дітей з розумовою відсталістю не існувало навіть навчальних закладів. Перші позитивні зміни у цьому питанні були пов'язані з діяльністю Головного управління військових навчальних закладів Російської імперії. У 60-х роках ХІХ століття була проведена реформа військових навчальних закладів. У 1865 році були створені проміжні, повторні класи (між 3 і 4) для малоздібних учнів військових гімназій.

Метою цих класів була спроба створення адекватних умов навчання невстигаючим дітям та їх корекційно-освітній супровід. У 1867 році педагогічна комісія військових навчальних закладів рекомендувала всіх малоздібних дітей переводити із військових гімназій у військові навчальні школи які з 1868 року перетворилися у військові прогімназії. За даними Х. Замського, було створено 11 прогімназій (одна з них

у Києві). Навчальний курс військових прогімназій складав 4 роки навчання. Програми були значно простішими і прирівнювалися до програм повітових училищ.

Учні військових прогімназій (серед яких були й розумово відсталі діти) знайомилися з елементарними і фрагментарними історичними відомостями, а саме: вивчали Закон Божий, церковну історію, скорочений варіант історії Росії та всесвітньої історії. Значну частину змісту історичних курсів складали розрізнені факти з життя російських монархів, полководців, святих, найбільш відомі події з історії стародавньої Греції та Риму [3].

У 1871 році вийшов у світ підручник з російської історії В. Новаковського, який фактично не вніс суттєвих змін у зміст курсу історії військових прогімназій. У підручнику переважно були розміщені оповідання з життя царів, святих, розповіді про боротьбу за владу тощо.

Основними методами, які використовувалися у той час у процесі навчання історії, було заучування дітьми уривків напам'ять, переказ текстів підручників, бесіди. Необхідно відмітити широке використання у прогімназіях наочних посібників: картин, карт тощо.

У наступні роки в дореволюційній Росії проблема навчання і виховання розумово відсталих дітей не мала державної підтримки і вирішувалася переважно приватними особами та різноманітними товариствами і братствами. Нечисленні заклади (притулок Святого Емануїла у Петербурзі (1881 р.), лікувально-виховний заклад І. Малярєвського у Петербурзі (1882 р.), притулок К. Грачевої у Петербурзі (1894 р.), допоміжні школи і класи в Москві, Вологді, Нижньому Новгороді, Харкові, Катеринодарі, Саратові, Ростові-на-Дону), які існували без централізованого управління, проводили навчально-виховний процес за власними програмами, тому нам достеменно невідомо, чи викладалася історія як окремий навчальний предмет і які методи на цих заняттях були провідними.

На початку ХХ століття у Києві доньки відомого українського психіатра, професора О. Сікорського, Ольга та Олена у 1904 році створюють Лікарсько-педагогічний інститут для розумово недорозвинених, відсталих і нервово хворих дітей І. Сікорського. У цьому закладі надавалися лікарсько-освітні послуги дітям трьох вікових груп. У старшій групі навчання здійснювалося за програмою першого класу гімназії, яка передбачала знайомство з елементарним курсом історії. До цієї групи потрапляли розумово відсталі діти, морально недорозвинуті та душевно хворі, які не тільки за віком але й рівнем розумового потенціалу могли опанувати навчальну програму [1].

За даними М. Супруна, у навчанні історії та інших предметних курсів інституту О. Сікорського, широко використовувалися тогочасні передові технічні засоби навчання, предметна й зображувальна наочність. Активно використовувалися міжпредметні зв'язки, застосовувалося закріплення й повторення вивченого матеріалу під час прогулянок, ігор, вікторин, шкільних свят тощо. Навчання у закладі тривали з понеділка до суботи, загальноосвітні предмети (зокрема й історія) викладалися у першій половині дня (з 9.30 до 11.00) [5].

У 1908 році В. Кащенко відкриває школу-санаторій для дефективних дітей, до завдань якої входили: розвиток у розумово відсталих учнів пізнавальних інтересів, самостійності та активності. Цікавим і позитивним було у школі В. Кащенка те, що тут забезпечувався тісний, органічний зв'язок між предметами (історією і арифметикою, історією і географією), а активність учнів у процесі навчання підтримувалася використанням низки дидактичних ігор із залученням до неї великої кількості наочних посібників та максимальної конкретизації матеріалу [3].

Система допоміжних шкіл у Російській імперії на початку ХХ століття проходила етап становлення, тому питання змісту і методики навчання дітей з вадами інтелекту розглядалися у різноманітних публікаціях. Зокрема у науково-методичній праці

«Допоміжні школи», яка була підготовлена дефектологами Санкт-Петербурга у 1909 році, привертає до себе увагу тлумаченням значущості певної навчальної дисципліни для розумово відсталого школяра. У цій роботі навчальний курс «Історія» взагалі не розглядався, тому що містив велику кількість абстрактних понять і, на думку авторів, не відігравав значної ролі у соціалізації дитини. З іншого боку, дослідники вважають обов'язковим до вивчення розумово відсталими школярами Закону Божого. Вивчення Закону Божого, на їх думку, повинно починатися зі священної історії. Діти із розумовою відсталістю здатні до сприйняття елементарних історичних істин, що викладаються у формі звичайної розповіді. При викладанні історії Старого та Нового Завіту увага дітей повинна звертатися переважно на головні події, які мають розповідатися детально й у систематизованому викладі [4].

Значний вплив на формування дефектологічної думки в Україні того часу відігравали твори іноземних фахівців. У 1901 році вийшла друком робота бельгійського вченого Ж. Демора «Ненормальні діти. Виховання їх дома і у школі». Цікавим у поглядах вченого є той факт, що під час планування навчальних дисциплін автор пропонує керуватися принципом «корисності». Ж. Демор вважав недоречним проводити з розумово відсталими школярами систематичні уроки з історії, природознавства, географії та інших навчальних дисциплін, оскільки: «діти під час своїх занять присвячують багато часу знайомству з різними предметами, ландшафтами, пам'ятниками, картинами; вони розглядають їх, і завдяки цьому з ними можна вести бесіди про життя природи, історичні епізоди, на різні географічні теми тощо. У допоміжних школах насамперед потрібно вчити бачити, слухати, міркувати та бажати» [2, с. 278].

Дещо іншої точки зору дотримувався один із засновників німецької лікувальної педагогіки, директор школи для розумово відсталих дітей у м. Галле, Б. Меннель. У своїй книзі «Школи для розумово відсталих дітей», яка була перекладена і видана у Петербурзі в 1911 році, автор рекомендував включити до навчального плану закладу історію. Педагог наголошував на важливості використання ігор під час її вивчення з метою поступового переходу до серйозних вимог і подальшого розвитку органів чуття, моторики, корекції мовлення, уявлень про час і простір в учнів з вадами інтелекту.

Бельгійський вчений Ж. Декролі, досліджуючи такі елементи психічних процесів, як сприйняття, асоціація, вираження, наголошував на позитивному впливові занять з історії на розвиток асоціативного мислення у розумово відсталих учнів. Вчений пропонував використовувати на цих уроках велику кількість дидактичного матеріалу, максимально враховуючи при цьому індивідуальні інтереси та можливості учнів.

Дещо іншої думки дотримувався професор медицини П. Ковалевський. У своїй роботі «Отсталые дети, причины отсталости и борьба с ней» (1914 р.) автор підкреслював, що у допоміжній школі головною відмінною рисою повинна бути практичність у застосуванні реальних знань учня й випускника цього навчального закладу. Саме виходячи з таких міркувань, на думку автора, вивчення історії розумово відсталими школярами є зайвим, адже цей курс вміщує багато абстрактних понять. На переконання П. Ковалевського доцільно усувати із навчальних планів абстрактні навчальні дисципліни, а головне місце надавати ремеслам, садівництву, городництву, землеробству, птахівництву, виноградарству тощо [5].

Отже, у дореволюційний період відбувається процес становлення навчальних закладів для розумово відсталих дітей. У одних навчальних закладах історія, як навчальний курс, знаходила своє місце, в інших школах розумово відсталі учні замість світської історії вивчали релігійну (у рамках курсу «Закон Божий»). Існували навчальні заклади, вихованці яких знайомилися з минулим не на заняттях історії, а під час позашкільних заходів, підготовці свят, бесід тощо. Також були школи, у яких розумово відсталі учні взагалі не знайомилися з історією.

Більшовицький переворот 1917 року ліквідував існуючу систему допоміжного навчання осіб із розумовою відсталістю. Починаючи з 1918 року радянська влада організовує для цієї категорії осіб спеціальні школи та класи підпорядковані Наркомосу. Необхідно зазначити, що нова влада скасувала історію, як самостійний курс, із переліку шкільних предметів навчальних закладів. Наприклад, замість неї у програмах шкіл I ступеня за 1920 рік пропонувалося декілька нових суспільно-історичних предметів: «Країнознавство» та «Суспільствознавство». У рамках цих предметів передбачалися бесіди про Батьківщину з вивченням окремих історичних відомостей, оволодіння елементарною історією російської культури, основами політичної економії, правознавства, етнографії тощо. Відповідно до нових програм пропонувалися нові завдання: показати учням закономірності соціалістичної революції та радянського ладу, сформулювати уявлення про історичний процес як історію народу, його важку працю й боротьбу за краще життя.

За даними І. Бахтіної, серед тогочасних педагогів єдиної спільної думки про суспільствознавство не було. Деякі з них розуміли, що воно лише за назвою покликане замінити історію, тому досить часто у навчальні плани шкіл включалося суспільствознавство, а фактично викладалася історія.

Також у навчальний процес радянської школи був впроваджений курс «Життєзнавство», на уроках якого школярі отримували практичні відомості про оточуюче середовище, про соціальне виховання. Школа намагалася ввести розумово відсталу дитину у світ нових соціалістичних відносин між людьми. Найбільш уживаним методом на цих заняттях була бесіда. Навчальний матеріал з курсу «Життєзнавство» подавався концентричними колами від конкретного до більш загального: сім'я, школа, село, місто, країна, світ.

Деякі спеціальні заклади навчаючи розумово відсталих учнів, використовували програми дворічних трудових шкіл, які передбачали вивчення окремих історичних подій і явищ на уроках народознавства та заняттях із політграмоти.

За даними В. Бондаря, на початку 20-х років ХХ століття в Україні існували допоміжні школи в яких навчальні програми розроблялися самими педагогічними колективами. За програмами цих закладів педагогам пропонувалося активно залучати дітей до вивчення місцевого матеріалу. У навчально-виховній роботі значна увага приділялася вивченню краєзнавчого матеріалу як основи формування в учнів національної самосвідомості, патріотизму, любові до рідного краю, Батьківщини. Учням організовували екскурсії та зустрічі з представниками різних професій, на яких знайомили із виробничим процесом місцевих підприємств, стосунками між працівниками на виробництві, технічними засобами, місцевістю та її природними ресурсами, з побутом та культурою місцевих мешканців, з народними звичаями і традиціями краю [1].

У зв'язку з реорганізацією структури шкільної освіти (введення семирічного терміну навчання) у 1921 році була опублікована програма з суспільствознавства. Відповідно до цієї програми, курс був покликаний об'єднати всі суспільні науки у школі та встановити тісні стосунки із сучасністю. Цей курс вивчали розумово відсталі учні допоміжних шкіл, програми яких в цілому відповідали програмам трудових шкіл I ступеня (1-4 класи). Зміст цього курсу пропонував дітям вивчати такі питання, як походження людини, первісний комунізм, розвиток сім'ї тощо. Можемо лише припустити які труднощі виникали у розумово відсталих школярів під час вивчення суспільствознавчого матеріалу, коли дослідники вказують на проблеми в усвідомленні цього курсу дітьми, розвиток яких відповідав нормі.

Великі труднощі у засвоєнні суспільствознавства були пов'язані з відсутністю підручників та навчальних посібників. Причину цього можна вбачати у тому, що радянська школа розглядалася партійними та державними органами як зброя комуністичного переродження суспільства. Вона не могла будувати навчально-

виховний процес, спираючись на методи і принципи дореволюційної школи. Партійне керівництво декларувало необхідність корінного перегляду характеру та змісту навчання і виховання школярів. Розробка нових програм передбачала також створення відповідних підручників, але позиція керівництва Наркомосу щодо використання підручників у навчальному процесі була неоднозначною. Наприклад, завідувач відділом реформи школи Наркомосу П. Лепешинський вважав шкільний підручник є пережитком старого ладу і виступав проти використання підручників взагалі. Виходячи з цих позицій, дореволюційні підручники були заборонені Наркомосом.

I. Бахтіна переконана, що педагоги на місцях були налаштовані менш радикально та не могли не використовувати підручники у процесі навчання дітей. На нашу думку, залучення існуючих (дореволюційних) підручників у навчанні суспільствознавству розумово відсталих школярів не могло кардинально змінити рівень усвідомлення ними навчального матеріалу. Адже у школах до 1917 року не існувало курсу «Суспільствознавство» й відповідно не було підручників, а царські підручники з історії фактично не відповідали програмі з суспільствознавства, були побудовані на іншій ідеологічній платформі та не враховували пізнавальних можливостей дітей з розумовою відсталістю.

У цей час деякі вчителі суспільствознавства зосереджували увагу на викладанні розумово відсталим дітям регіональної історії, а саме вивченні минулого і сьогодення місцевих промислових підприємств, сільськогосподарських комун і артілей, вивченні історії населених пунктів.

Досліджуючи проблему розвитку методики викладання суспільствознавства у допоміжній школі, необхідно зазначити, що у 20-х роках минулого століття почали більш активно використовуватися такі методи навчання як розповідь, бесіда, вивчення напам'ять, демонстрація діапозитивів тощо. Деякі з них були малоефективними у роботі з цією категорією осіб.

Протягом 20-х – на початку 30-х років ХХ століття допоміжна школа поступово прирівнялася до масової, а властива їй функція – подолання неуспішності дітей із розумовою відсталістю була частково нівельованою. У 1932 році допоміжна школа стає семирічною і за новим навчальним планом поділяється на два концентри. Другий концентр (шостий і сьомий роки навчання) мав забезпечувати підготовку старшокласників до вступу у фабрично-заводські училища. Навчальні плани другого концентру фактично не враховували психофізичних особливостей розумово відсталих школярів і були розраховані на дітей із досить високими розумовими здібностями. Серед переліку шкільних предметів було й суспільствознавство. На думку Наркомосу, програма із суспільствознавства повинна активно сприяти підвищенню загальноосвітнього рівня учнів допоміжної школи, посилювати політичну обізнаність розумово відсталих дітей, готувати учнів до посильної участі у будівництві соціалістичного суспільства.

Згідно нових планів, зміст освіти у допоміжній школі повинні становити навчальні матеріали, які тісно пов'язувалися із соціальним оточенням. Лише на початку 30-х років ХХ століття спостерігається підвищення уваги до суспільствознавства. Дбаючи про конкретність та утилітарність змісту навчання, дефектологи на перші позиції почали виводити суспільствознавчу та ідейно-політичну тематику. На їх думку, суспільствознавчий матеріал обов'язково повинен пронизувати всі навчальні дисципліни, всі сторони життя школи і діяльності дитячого колективу.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, у кінці ХІХ – на початку ХХ століть на території в Україні виникають перші спеціальні лікарсько-освітні заклади, які здійснювали освітньо-корекційний та медичний супровід розумово відсталих дітей. Вони не мали державної підтримки й були позбавлені методичного і програмового супроводу. Педагоги використовували власні навчальні плани та програми. У одних навчальних закладах викладалася світська історія, в інших –

релігійна (у рамках курсу «Закон Божий»). Існували навчальні заклади в яких взагалі історія не викладалася.

У перші роки становлення радянської влади не було єдиного погляду на проблему навчання історії розумово відсталих школярів. Програми та підручники, які використовувалися до 1917 року, були відмінені, а сам курс історії був реорганізований та інтегрований з іншими навчальними предметами. На початку 20-х років ХХ століття у радянській школі окремі епізодичні факти з минулого поєднувалися з ідеологією, культурою, політекономією та пропонувалися у вигляді таких навчальних предметів, як «Країнознавство», «Суспільствознавство», «Життєзнавство», «Народознавство». Підручників із цих предметів у той час не було і питання їх змістового наповнення вчителі вирішували на власний розсуд.

У другій половині 20-х – на початку 30-х років ХХ століття допоміжна школа мала яскраво спрямовану трудову орієнтацію. Комуністичне й трудове виховання розглядалося як головний засіб компенсації та соціалізації розумово відсталих дітей. Гуманітарні предмети визначалися другорядними. Шкільний курс «Суспільствознавство» викладався учням у рамках розділу «Суспільство» і був тісно взаємопов'язаним з іншими розділами: «Праця» та «Природа».

Зазначена стаття не вичерпує всієї інформації про стан викладання суспільно-історичного матеріалу розумово відсталим дітям у кінці ХІХ – початку ХХ століть та потребує більш детального вивчення цієї проблеми.

Література:

1. Бондар В. І. Історія олігофренопедагогіки : підручник / В. І. Бондар, В. В. Золотоверх. – К. : Знання. – 2007. – 375 с.

2. Демор Ж. Ненормальные дети: воспитание их дома и в школе [перевод Р. Б. Певзнер] / под ред. Г. И. Россолимо. – М. : Т-во И. Д. Сытина, 1909. – 371 с.

3. Замский Х. С. История олигофренопедагогика / Х. С. Замский. – М. : Просвещение, 1974. – 392 с.

4. Романюк Ю. А. Особливості вивчення Закону Божого і церковного співу в церковнопарафіяльних школах Поділля наприкінці ХІХ ст. / Ю. А. Романюк // Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». – 2006. – Вип. 23. – С. 223 – 232.

5. Супрун М. О. Корекційне навчання учнів допоміжних закладів освіти: витоки, становлення та розвиток (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.) : монографія / М. О. Супрун. – К. : Вид. Паливода А. В., 2005. – 328 с.

В.С. Бугрий, Ю.Н. Косенко

Развитие теории и практики обучения истории умственно отсталых детей в Украине (конец XIX – начало XX веков)

В статье освещается проблема изучения общественно-исторического материала умственно отсталыми детьми в Украине с конца XIX – начала XX веков. Исследованы средства, методы и приемы обучения истории умственно отсталых детей в дореволюционный период и первые десятилетия советской власти в Украине. Проанализированы взгляды отечественных и зарубежных ученых на эту проблему. Осуществлен анализ содержания программного материала общественно-исторических дисциплин классов и школ для умственно-отсталых детей в Российской империи и СССР.

***Ключевые слова:** умственно отсталые дети, история, методика, вспомогательная школа.*

Vladimir BUGRIY, Yuriy KOSENKO

Development Of Theory And Practice Of Teaching History Mentally Retarded Children In Ukraine (End Of XIX – XX Centuries)

In the late XIX – early XX centuries on the territory of Ukraine there are the first special medical and educational institutions who conduct educational and correctional and medical

support for mentally retarded children. They had no state support and were deprived of methodological and programmatic support. Teachers used their own curricula and programs. In some schools taught secular history, others - religious (within the course «Act of God»). There were schools in which all history is not taught.

In the first years of Soviet power there was no single view on the issue of history teaching mentally retarded children. Programs and textbooks that were used until 1917, were canceled, and the course of history was reorganized and integrated with other subjects. In the early 20s of the twentieth century in the Soviet school some occasional facts from the past combined with the ideology, culture, and political economy offered as subjects such as «Country», «Social Science», «Ethnology».

In the second half of the 20's – early 30-ies of XX century special school had clearly directed career orientation. Communist and labor education was seen as the main means of compensation and socialization of mentally retarded children. Humanities subjects defined secondary.

Key words: *mentally retarded children, social science, history, methods, special school.*

References:

1. Bondar, V. I. (2007). *Istoriia oligofrenopedagogiky* [History of Education mentallyretarded]. Kyiv: Znannia.

2. Demor, Jean (1909). *Nenormalnye deti: vospitanie ikh doma i v shkole* [The abnormal children: their education at home and school]. Moscow: T-vo I. D. Sytina

3. Zamskii, Kh. S. (1974). *Istoriia oligofrenopedagogiki* [History of Education mentallyretarded]. Moscow: Prosveshchenie.

4. Romaniuk, Yu. A. (2006). *Osoblyvosti vyvchennia Zakonu Bozhogo I tserkovnogo spivu v tserkovnoparafialnykh shkolakh Podillia naprykintsi XIX st.* [Features studying the law of God and church music at parish schools of Podillia late nineteenth century.] *Naukovi zapisky/ Seriya «Psychologija i pedagogika», Vol. 23, 223 – 232.*

5. Suprun, M. O. (2005). *Korekziine navchannia uchniv dopomizhnykh zakladiv osvity: vytoky, stanovlennia ta rosvytok (druga polovyna XIX – perscha polovyna XX st.)* [Correctional education students supporting educational institutions: origins, formation and development (late XIX - early XX centuries).]. Kyiv: Palyvoda

УДК 376.016:91]-056.263

Бурлака О. В.,

аспірант Інституту спеціальної педагогіки

НАПН України, вчитель географії

Хмельницької спеціальної загальноосвітньої

школи №33, м. Хмельницький

Рецензент: Адамюк Н.Б., к.пед.н.

ФОРМУВАННЯ ГЕОГРАФІЧНИХ ПОНЯТЬ ЯК ЧИННИК ПІДВИЩЕННЯ ПРИРОДНИЧО-НАУКОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В УЧНІВ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ СЛУХУ

В статті висвітлено процес формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху та їх велике значення під час вивчення шкільного курсу «Географія». Розкрито ефективність використання стадій формування географічних понять (стадія сприйняття, стадія осмислення та стадія закріплення) та різноманітних засобів навчання які сприяють якісному сприйманню, осмисленню та закріпленню понять. Підкреслено роль жестової мови, як навчального засобу, за допомогою якої відбувається якісне формування географічних понять та усвідомлене застосування у практичній діяльності.